

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۵/۱۵
مشرق موعود
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۷/۱۷
۱۳۹۷

فصل نامه علمی - پژوهشی
سال دوازدهم، شماره ۴۷، پاییز

ژئوپلتیک جامعه شیعی در آموزه‌های فرهنگی - سیاسی صادقین علیهم‌السلام در عصر غیبت براساس الگوی راهبردی (swot)

سیدابراهیم معصومی^۱
غلامرضا بهروزی لک^۲

چکیده

مقاله حاضر بر اساس چارچوب (swot) قوت - ضعف و فرصت - تهدید، راهبردهای سیاسی ارائه شده توسط امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ برای جامعه شیعی عصر غیبت مورد بررسی قرار داده است. در ابتدا با استفاده از روش سوات، محیط سیاسی داخلی و خارجی عصر صادقین؟ عهما؟ ذکر شده است. محیط داخلی جامعه شیعی از لحاظ قوت (S) مانند: تشکیل مکتب علمی، گسترش جغرافیای تشیع و وضعیت فرهنگی جامعه شیعی و ضعف (W) مانند: ضعف اقتصادی شیعیان، وضعیت خفقان سیاسی - اجتماعی حاکم بر شیعیان، انشعاب و پیدایش فرقه‌های شیعی و قیام زید و فرزندش یحیی، سپس محیط خارجی جامعه شیعیان از لحاظ فرصت (O) مانند: درگیری امویان و عباسیان، تاسیس حکومت عباسیان و رفع ممنوعیت حدیث و تهدید (t) مانند: جریان‌های فکری سیاسی عصر صادقین؟ عهما؟، رواج احادیث ساختگی و مجعول و عملکردهای حکومت‌های وقت می‌باشد. در آخر نیز بر اساس الگوی ضعف - فرصت (WO) راهبردهای: مدارا، دعا و انتظار فرج و بر اساس الگوی قوت

۱. دانشجوی دکتری انقلاب اسلامی دانشگاه معارف و پژوهشگر گروه مطالعات راهبردی مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام قم (نویسنده مسئول) (masoumi2828@gmail.com).
۲. دانشیار دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام قم.

_ فرصت (SO) راهبردهای: کمال تعلیمی دین، حکومت غیر معصوم (ولایت فقیه)، تولی و زنده نگهداشتن عاشورا ارائه شده است.

واژگان کلیدی

امام صادق؟ ع؟ و امام باقر؟ ع؟، راهبردهای سیاسی، فرهنگی، عصر غیبت، جامعه شیعی.

مقدمه

بعد از دوره پیامبر؟ ص؟ جامعه اسلامی به دلیل بحران جانشینی نتوانست در مسیر اصلی ادامه یابد و رهبری امت اسلامی در میان امویان و عباسیان مصادره گردید و امامان معصوم؟ عهما؟ که به حق شایسته خلافت بعد از ایشان بودند از صحنه سیاسی جامعه اسلامی کنار زده شدند، بعد از شهادت امام حسین؟ ع؟ حاکمیت موجود، از حضور ائمه؟ عهما؟ در جامعه احساس خطر کرد لذا برای حفظ حکومت خود، امامان معصوم و جامع شیعی را در تنگناهای شدید قرار دادند تا جایی که ائمه؟ عهما؟ هم؟ برای حفظ هویت و بقای شیعیان، آنها را امر به تاکتیک تقیه و اختفای اسرار می نمودند و مبارزه با حاکمیت جور را در اشکال غیرعلنی هدایت می کردند در این میان، امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ در برهه خاصی از حاکمیت سیاسی، گذر از امویان به عباسیان حضور داشتند که این برهه هم تهدیدها و هم فرصت های خاصی را برای شیعه ایجاد کرده بود و ایشان با وجود مشکلات و سختی های فراوان، با ارائه رهیافت ها و استراتژی های متفاوتی سعی کردند شیعیان را از این پیچ خطرناک تاریخی عبور داده تا حیات آنها را در جامعه ای که شیعه جایگاهی نداشت حفظ نمایند. این نوشتار بر این باور است که در آن شرایط سیاسی که عرصه بر مکتب اهل بیت؟ عهما؟ تنگ شده بود، برای برون رفت از وضعیت خفقان آن روز شیعه نیازمند راهبردهای کارآمد بود و ائمه؟ عهما؟ بهترین راهبردها را ارائه کردند، برای تبیین این راهبردها بر پایه چارچوب _ روش سوات¹ شرایط سیاسی تحلیل و ضرورت و اهمیت رهبردهای برون رفت از آن شرایط را بیان کرده ایم. اما مقصود از راهبردها در فرآیند دستیابی به اهداف، مهمترین عناصر کلیدی هستند که به منزله پل ارتباطی تلقی می شوند. راهبردها، جامعه را از وضع موجود به وضع مطلوب می رسانند و با سامان دادن به روش های دستیابی و تاکتیک های حرکت، شکاف بین اهداف و تاکتیک ها را پر می کنند. برخی از محققان آن را به معنای علم و فن توسعه و

1. swot metode

کاربرد قدرت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی یک ملت به هنگام صلح و جنگ به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش احتمال پیروزی و تقلیل احتمال شکست تعریف کرده‌اند. (روشندل، ۱۳۷۰: ۲۴۲-۲۳۵). گاهی راهبرد با رویکردهای معرفتی در حوزه دانش، هنر یا فن خاص تعریف شده است و گاهی فراخ‌تر از رویکردهای خاص در معنایی جامع، به مجموعه ظرفیت‌های سامان داده شده‌ای از دانش، هنر و فن در به کارگیری فرصت‌ها و ظرفیت‌های یک ملت برای تأمین اهداف سیاسی آن، استعمال شده است.

روش تحقیق

گروه‌ها و سازمان‌های مختلف برای حفظ موجودیت خود با اتخاذ بهترین و دقیق‌ترین نقشه‌ها و تصمیم‌ها اهداف خود را دنبال می‌کنند. آنها با بررسی و شناسایی عوامل درونی مانند: نقاط قوت و ضعف و عوامل بیرونی مانند: فرصت و تهدید، راهکار و راهبردهای مناسب و دقیق برای برون رفت از وضعیت موجود جهت رسیدن به وضعیت مطلوب ارائه می‌کنند.

نظریه راهبرد سوات (SWOT) برای اولین بار در سال ۱۹۵۰ مطرح شد. این روش در همان دهه به دلیل موفقیت‌هایی که کسب کرد به عنوان بهترین ابزار مدیریت معرفی و شناخته شد. (پیرس، رابینسون، ۱۳۸۰ش: ۲۷۰) در این روش، ابتدا اهداف و رسالت سازمان یا گروه مشخص شده سپس در گام بعدی، متناسب با محیط و شرایط آن سازمان یا گروه، برای آن استراتژی طراحی می‌شود. این مقاله با استفاده از روش مذکور در مرحله اول به تجزیه تحلیل محیط‌های داخلی (جامعه شیعی) و خارجی (جامعه غیر شیعی) پرداخته و در مرحله دوم راهبردهای مورد نظر را ارائه می‌کند.

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT محیط داخلی

عوامل استراتژیک	فهرست قوت‌ها (S)	فهرست ضعف‌ها (W)
فهرست فرصت‌ها (O)	استراتژی‌های SO	استراتژی‌های WO
فهرست تهدیدها (T)	استراتژی‌های ST	استراتژی‌های TW

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT محیط خارجی

	محیط داخلی	
	عوامل استراتژیک (قوت) S	عوامل استراتژیک (ضعف) W
محیط	so	wo
	o (فرصت)	t (تهدید)

خارجی	T(تهدید)	wt	st
-------	----------	----	----

شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی عصر امام باقر و امام صادق؟ عهما؟

در این بخش شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی شیعیان در عصر امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ به لحاظ درونی(قوت_ضعف) و بیرونی(فرصت_تهدید) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ویژگی‌های محیط درونی جامعه شیعی

شیعیان در محیط درونی خود دارای نقاط قوت و ضعف مختلفی بودند که براساس آن نقش شیعیان را در جامعه رقم می‌زد، نوشتار حاضر درصدد است نقاط قوت و ضعف را مورد بررسی قرار دهد:

نقاط قوت (Strength) (s)

نقطه قوت عبارت است از توانایی‌هایی که یک سیستم از آن برخوردار است و به وسیله آن می‌تواند نسبت به محیط خارج و رقبای خود برتری داشته باشد. در این بخش تلاش می‌شود نقاط قوت جامعه شیعی در دوران امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ مورد بررسی قرار گیرد.

۱. تشکیل مکتب علمی

امام باقر و امام صادق؟ عهما؟، با استفاده از شرایط خاص سیاسی جامعه آن روز، و با توجه به جایگاه علمی که داشتند پایه‌گذاران بزرگ‌ترین نهضت علمی در عصر تاریخ شدند و مکتب علمی در ابعاد مختلف عقلی و نقلی تشکیل داده و به تعلیم و تربیت دانشمندان مختلف پرداختند. در محفل علمی ایشان افرادی چون: مجدین مسلم، جابر جعفی، زرارة بن اعین، ابوبصیر الاسدی، فضیل بن یسار، مجدین مسلم الطائفی، بریدبن معاویة العجلی، هشام بن حکم، مؤمن الطاق، مفضل بن عمر جعفی و... را می‌توان نام برد. (ابن شهرآشوب، ۳۹۷ق: ۲۱۱؛ ذهبی، ۴۱۹ق: ج ۱، ۱۶۶؛ مجلسی، ج ۱، ۳۳۲؛ خویی، ج ۴، ۱۵۱)

۲. گسترش جغرافیای تشیع

هسته اولیه شیعیان در عربستان شکل گرفت و تا پایان قرن نخست هجری بیشترین فعالیت آنها در مکه و مدینه و چند شهر دیگر عراق بود؛ البته معارف اصیل تشیع تا حدودی به سایر بلاد اسلامی راه یافته بود. در این میان کوفه در رشد و گسترش تشیع سهم قابل ملاحظه‌ای داشته است و دلیل عمده تشیع و رشد آن در کوفه، وجود حضرت علی؟ ع؟ در دوره خلافتش در این شهر بوده؛ همچنین شهر «بصره» که پس از اسلام در حدود سال ۱۵ هـ.ق. پدید آمد. همچنین در منابع مختلف تاریخی، از

حضور شیعیان در مدائن از دهه‌های نخست تاریخ اسلام سخن گفته شده است (میرسلیم و حداد عادل، ۱۳۷۸ش: ج ۳، ۴۷۲؛ مسعودی، ۱۳۶۷ش: ج ۱، ۶۶۳؛ طبری، ۱۹۸۷م: ج ۴، ۳۴۵؛ مقدسی، ۱۴۰۸: ۲۹۳). مصر نیز یکی از مهم‌ترین سرزمین‌های اسلامی است که در سال ۲۰ به دست مسلمانان فتح شد. مورخین بر این باور هستند که همزمان با ورود اسلام به مصر، تشیع نیز وارد این حیطة جغرافیایی شده است. (مقریزی، ۱۴۱۸ق: ج ۱، ۸۱۵) همچنین در نیمه دوم قرن اول هجری در گرایش برخی از ایرانیان، خصوصاً مردم خراسان، به تشیع گزارش شده است (الحموی، ۱۹۹۰م: ج ۲، ۳۵۲؛ قمی، ۱۳۶۱: ۲۴۰؛ طبری، ۱۹۸۷م: ج ۴، ۳۴۵؛ فلوتن، ۱۳۲۵: ۱۱۳؛ خطیب، ۱۳۵۷: ۱۳۱).

۳. وضعیت فرهنگی جامعه شیعی

بعد از پیامبر؟ ص؟ و تثبیت خلافت در خاندان امویان، اقداماتی برای محدود کردن اهل بیت پیامبر؟ ص؟ در جامعه اسلامی و جاهل نگه داشتن مردم انجام گرفت. این اعمال باعث افول وضعیت فرهنگی جهان اسلام شد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۶، ۳۲۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۹۷ق: ج ۴، ۲۰۰؛ مرتضی عاملی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ۸۰)، در این میان برجسته‌ترین شاخصه رفتاری شیعیان در عصر رهبری امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ که مانند دوران دیگر ائمه، نیز به عنوان فرهنگ رفتاری مذهبی تلقی می‌شد؛ تبعیت از امامان معصوم بود، طوری که می‌توان آن را به عنوان فرهنگ تشیع تلقی کرد. البته ولایت‌پذیری شیعیان بر اساس شناخت صحیح آن پزرگواران به عنوان رهبر، از سوی شیعیان بود. چون در نظام تشیع، مسأله شناخت امامت مجرای شناخت خداوند نیز هست. البته در این بین، افرادی از شیعیان بودند که با ایشان مخالفت می‌کردند. (یعقوبی، ۱۳۷۳ش: ج ۳، ۶۶؛ کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۲، ۱۸؛ مجدجعفری، ۱۳۷۳: ۳۴۸)

نقطه ضعف (Weakness) (w)

در این بخش نقاط ضعف جامعه شیعی در دوران امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ مورد بررسی قرار گیرد.

ضعف اقتصادی شیعیان

شیعیان از بسیاری فرصت‌ها، که غیر شیعیان می‌توانستند بهره‌مند شوند، محروم بودند. همچنین امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ نیز آنان را از هرگونه همکاری و اشتغال به کارهایی که به گونه‌ای همکاری با حکومت جور شمرده می‌شد، منع کرده بودند. لذا شیعیان، از فرصت‌های شغلی آزاد که کمتر به حکومت مربوط می‌شد، همچون

تجارت، صرافی و کارهای خدماتی و... استفاده می‌کردند. شیعیان از لحاظ مالی و زندگی در یک طبقه نبودند برخی از شیعیان ثروتمند بودند. افرادی که زکات می‌پرداختند از زمره شیعیان ثروتمند بودند. (طوسی ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۹۶؛ الحموی، ۱۹۹۰م: ج ۵، ۷۵؛ خویی، ۱۳۷۲ش: ج ۲۰، ۷۲ و ۱۵۷ و ج ۱، ۲۳۰ و ج ۷، ۶۱ و ج ۸، ۳۳؛ زبیدی، ۱۹۷۰م: ج ۲۰۴؛ کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۳، ۵۵۵) همچنین فقر نیز در میان شیعیان عمومیت داشت. برخی از محققین در مورد فقر شیعه می‌گویند:

تصادفی نیست اصحابی که بر جانیشینی و خلافت امام علی؟ ع؟ اصرار می‌ورزیدند، متعلق به اکثریت فقیر بودند یا از کسانی بودند که چون مال و مکنّت بر آنها عرضه شد، آن را نپذیرفتند. اساساً نیروهایی را که تحت لوای تشیع مبارزه کرده‌اند، یک رشته به هم مرتبط می‌سازد و آن عامل، فقر اقتصادی و فقدان ثروت است (العلوی، ۱۳۷۶: ج ۲؛ شیخ مفید، ج ۲، ۱۶۶؛ شیخ طوسی، ۱۳۴۸ق: ۳۳۸).

وضعیت خفقان سیاسی - اجتماعی حاکم بر شیعیان

بعد از واقعه کربلا و اقدام حکومت وقت در به شهادت رساندن امام حسین؟ ع؟ و به اسارت بردن خاندان اهل بیت؟ عهما؟، خفقان سنگینی بر جهان اسلام سایه افکند؛ اگرچه با قیام‌هایی مانند قیام توابین، قیام مختار و... جرعه امیدی در آن خفقان بود و لی با سرکوب شدید آنان، این جرعه امید محو شد. فشاری که از ناحیه اموی‌ها بر شیعه اعمال می‌شد جز در دو سال حکومت عمر بن عبد العزیز - از ۹۹ تا ۱۰۱ - در تمام دوران حکومت آنان به شدت ادامه داشت. (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۲۱ق: ج ۱۱، ۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۶، ۳۶۰) بعد از این که عباسیان با شعار «الرضا من آل محمد» بر مسند خلافت تکیه زدند، در دوران حکومت منصور عباسی، شدیدترین فشارها بر شیعیان اعمال شد. به طوری که اصحاب امام؟ ع؟ به منظور صیانت خود از گزند منصور، به تقیه روی آوردند. همچنین سفارش‌های مکرر امام صادق؟ ع؟ بر تقیه، خود دلیل آشکاری بر وجود چنین فشار سیاسی بود. خطر هجوم بر شیعه چنان نزدیک بود که امام ۱۹۷۰م: ج ۲۰۴؛ البرقی، ۱۳۷۱ش: ج ۱۱۹؛ جعفریان، ۱۳۸۱ش: ج ۲۸۳-۲۸۱؛ حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۹، ۴۶۵).

انشعاب و پیدایش فرقه‌های شیعی

شیعیان بعد از عاشورا به چند گروه تقسیم شدند: گروه اول امامیه به رهبری امام باقر؟ ع؟ و امام صادق؟ ع؟ بود. گروه دوم زیدیه است، که بعد از شهادت زید فرزند امام سجاد؟ ع؟، (طبری، ۱۳۷۱ش: ج ۳، ۲۰۵-۲۰۸) فرزندش یحیی را به عنوان رهبر زیدیان برگزیدند. (محری، ۱۳۸۲ش: ج ۱۵۰-

۱۵۱) گروه سوم، حسنیان به رهبری عبدالله محض از فرزندان حسن بن حسن (حسن مثنی) هستند. (مفید، ۳۷۶ش: ۱۱۹) حسنیان چون دنبال خلافت و قدرت سیاسی بودند، اعتقادی به نصب امام از طرف خداوند به نص آشکار (برخلاف امامیه) یا پنهان (بر خلاف زیدیه) نداشتند. (بلاذری، ۴۱۷ق: ج ۳، ۳۰۵) گروه چهارم حنفیان به رهبری محمد بن حنفیه بودند. وی بعد از شهادت امام حسین؟ ع؟ داعیه دار امامت نبوده است ولی مقبولیت عامه (ابن جوزی، ۴۱۸ق: ۲۶۴) و منتسب بودن برخی گروه‌ها به وی قطعی است. (اشعری قمی، ۳۶۱ش: ۲۱) وی در سال ۸۱ ق از دنیا رفت، حنفیان با مرگ وی پسرش ابوهاشم را با اعتقاد به نص محمد بن حنفیه بر امامت وی، به امامت برگزیدند. پس از آن ابوهاشم رسماً به عنوان امام حنفیان فعالیت خود را آغاز کرد، حنفیان نیز مانند سایر گروه‌ها بر علیه امویان مبارزه می‌کرد؛ البته فعالیت ایشان بعد از شکست خوردن قیام مختار بیشتر به صورت مخفیانه صورت گرفت (دفتری، ۳۷۵ش: ۷۶) حنفیان پس از مرگ ابوهاشم به فرقه‌های گوناگونی در آمدند، اما اغلب آنان انتقال امامت از وی به محمد بن علی عباسی (عباسیان) را پذیرفتند و به طور کامل در عباسیان هضم شدند. (ابن شهر آشوب، ۳۹۷ق: ج ۴، ۲۳۷؛ مسعودی، ۳۶۷ش: ج ۲، ۸۰-۸۱؛ دفتری، ۳۷۵ش: ۷۶)

بنابراین پس از انشعاب شیعیان، آنها در مورد امام معصوم نیز دچار اختلاف شدند، احادیث شیعه بر انتخاب امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ به عنوان وصی و امام، توسط نص خاص و همچنین از سوی امامان قبلی وارد شده است. با این وجود، از چالش‌های امام باقر و امام صادق؟ عهما؟، منازعات داخلی شیعیان برای اثبات حقانیت امامت و مصداق واقعی بودن آل محمد بود که از جمله آنها: ادعای امامت ابوهاشم فرزند محمد حنفیه، ادعای عبدالله محض برای امامت فرزندش «محمد نفس زکیه» و همچنین زید بن علی و یحیی بن زید را می‌توان نام برد. (جعفری، ۱۳۷۳: ۲۸۹) لذا در صحبتی که میان امام باقر؟ ع؟ با زید اتفاق افتاد، سعی امام بر تبیین مفهوم امامت و وظایف او به عنوان مفسر واقعی احکام الهی و جانشین رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از طرف خدا بود و در این زمینه هم موفق به برگرداندن برخی از پیروان خود شد که به سوی زید رفته بودند. این موارد نشانگر آن است که در بین خاندان اهل بیت؟ عهما؟ کسانی بودند که می‌خواستند امامت را به خود اختصاص داده و از آن بهره ببرند و همچنین کسانی بودند که می‌خواستند اختلافی بین صفوف شیعیان انداخته و از آن به نفع خود سوء استفاده کنند؛ اما امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ با این تفکر مبارزه کرده و حافظ خط اصیل امامت بودند. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۵۴ و ۴۴؛

کشی، ۱۳۴۸: ۲۷۶ و ۳۴۷؛ جعفری، ۱۳۷۳: ۲۹۰؛ شهرستانی، ۱۳۹۵: ج۱، ۱۵۴؛ الموسوی، ۱۴۱۱: (۲۶-۲۷).

قیام زید و فرزندش یحیی

زید فرزند امام سجاد؟ ع؟ با خون‌خواهی امام حسین؟ ع؟ و با شعار «یا منصور امت» قیام کرد. قیام زید در زمان امامت امام صادق؟ ع؟ اتفاق افتاد اما مقدمات آن در زمان امام باقر؟ ع؟ شکل گرفت. وی پس از پشت سر گذاشتن درگیری‌های لفظی با هشام بن عبدالملک بر ضد بنی امیه در سال ۱۲۱ ق قیام کرد اما در اثنای جنگ به شهادت رسید و قیامش با شکست مواجه شد. (مفید، ۱۳۷۶: ج ۲، ۱۷۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۳، ۴۳۳-۴۳۴؛ طبری، ۱۹۸۷: ج ۴، ۲۰۶؛ یعقوبی، ۱۳۷۳: ج ۲، ۲۹۹-۲۹۸). بعد از شهادت زید در سال ۱۲۱ ق پسرش یحیی، به خراسان رفت. وی در آنجا توسط نصر بن سیار زندانی شد اما پس از مرگ هشام، از زندان گریخت و مردم زیادی از شیعیان خراسان اطراف او جمع شدند. او به سوی نیشابور آمد و با حاکم آن جا جنگید و او را شکست داد. در نهایت در سال ۱۲۵ ق در جوزجان، هنگام جنگ با سپاه بنی امیه کشته شد و نیروهایش پراکنده شدند (حسنی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۲۵۶؛ مسعودی، ۱۳۶۷: ج ۲، ۲۱۰؛ محری، ۱۳۸۲: ۱۵۰)

تجزیه و تحلیل نقاط قوت و ضعف در محیط داخلی

ویژگی‌های محیط بیرونی جامعه شیعی

فرصت (Opportunity) (o)

عبارت است از یک موفقیت مطلوب در محیط خارجی سیستم را گویند که سیستم با استفاده از آن می‌تواند به اهداف خود در کوتاه مدت و دراز مدت برسد.

۱. درگیری امویان و عباسیان

پس از این که بنی امیّه به قدرت رسیدند با روش‌های مختلفی ارتباط جریان اصیل و چهره درخشان اسلام ناب، و معارف امامان معصوم؟ عهما؟ را با جامعه قطع کردند. این حرکت تا دوران امام صادق؟ ع؟ ادامه یافت تا این که در اوائل سده دوم هجری، عباسیان از فضای ضد اموی به وجود آمده در جامعه اسلامی استفاده کرده و با نام اهل بیت پیامبر؟ ص؟ با حکومت امویان درگیر شده و سبب ضعف و افول قدرت سیاسی خاندان آنها شدند و در فرصت مناسب امویان را از صحنه سیاسی جامعه اسلامی خارج کردند (مقدسی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۹۳۴؛ طقوش، ۱۳۸۰: ۱۸۸؛ ابن قتیبه دینوری، ۱۳۸۰: ۳۴۷-۳۴۵؛ ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۸۱۳)

۲. تأسیس حکومت عباسیان

دوره امامت امام صادق؟ ع؟ مصادف با دوره ضعف و تزلزل حکومت بنی امیه و افزایش تبلیغات بنی عباس بود. عباسیان از زمان هشام بن عبدالملک تبلیغات و مبارزات سیاسی خود را به صورت رسمی آغاز کردند و در اکثر نقاط ممالک اسلامی با شعار «الرضا من آل محمد» بر علیه امویان تحریکات سیاسی خود را به راه انداختند و در نهایت در سال ۱۳۲ هجری توانستند سلسله امویان را از خلافت ساقط کرده و خود سوار بر کرسی خلافت شده و بیش از پانصد سال بر ممالک اسلامی حکمرانی کنند. (یعقوبی، ۱۳۷۳: ۳۴۳؛ الطبری، ج ۱۱، ۴۶۱۴؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۴۰۰).

۳. رفع ممنوعیت حدیث

از اقدامات مهم بعد از رحلت پیامبر اکرم؟ ص؟، جلوگیری از کتابت و نقل احادیث پیامبر؟ ص؟ بود؛ البته این ممنوعیت به جز مدت حکومت امام علی و امام حسن؟ عهما؟ را شامل می‌شود. در واقع جلوگیری از نقل احادیث پیامبر؟ ص؟ با انگیزه‌های سیاسی انجام می‌شد تا معارف و بیانات آن بزرگوار در جامعه منتشر نشود. این عمل تا دوران امامت امام باقر؟ ع؟ نیز ادامه داشت و یکی از چالش‌های مهم امام باقر؟ ع؟ در متن حکومت اسلامی، عدم آشنایی مردم با معارف پیامبر؟ ص؟ بود، و وقتی عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید این بدعت را از میان برداشت. (سیوطی، ۱۴۰۹ق: ج ۲، ۶۴؛ مدیر شانه‌چی، ۱۳۶۲ ش: ۳۰؛ السبحانی، ۱۴۱۰ق: ج ۱، ۵۸-۷۳؛ ابن عبدالبر، ۱۹۸۲ق: ۱۱۲، ۱۱۵؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۷ق: ج ۱، ۲۳۵).

تهدید (Threat) (t)

مهم‌ترین تهدیدها در محیط خارجی جامعه شیعیان عبارت است از:

الف) جریان‌های فکری سیاسی عصر صادقین علیهم‌السلام

۱. جبریه و قدریه

جریان فکری جبریه و قدریه در زمان حکومت معاویه ایجاد شدند آنها عقیده داشتند که انسان از خودش هیچ‌گونه اختیاری ندارد و مجبور است لذا تمامی اعمالی که انجام می‌دهد غیر ارادی است و باید در برابر تمامی امور تسلیم باشد. در مقابل، قدریه اعتقاد داشتند هر بنده‌ای به وجود آورنده فعل خود است و خدا او را خلق کرده و تمامی امور را به خودش واگذار کرده است و انسان حتی در اسباب کار یا انگیزه آن هم مختار است (دشتی، ۱۳۷۶ش: ج ۸، ۲۶۱).

۲. قیاس‌گرایی

جریان قیاس‌گرایی، در زمان امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ ظهور کرد و مبتکر این جریان ابوحنیفه بود. جریان قیاس‌گرایی زمینه بسیاری از بدعت‌ها و انحرافات را به وجود آورد، شالوده و بنیان این جریان مسأله عمل به قیاس (مقایسه احکام خدا با یکدیگر) و استحسان بود. نتیجه قیاس و استحسان در حقیقت به اعمال نظر شخصی و سلیقه‌ای در دین خدا و خروج از دستورالعمل پیامبر؟ ص؟ است (البرقی، ۱۳۷۱ش: ج ۱، ۳۳۸؛ مشکور، ۱۳۶۸: ۳۵۸).

۳. مرجئه

مرجئه یکی از فرقه‌های فکری بود که دنبال توجیه ستم خلفای بنی امیه در قالب اندیشه‌های کلامی بود. مرجئه بر این باور بودند که مرتکب گناهان کبیره، مخلص در دوزخ نمی‌ماند، بلکه کار او را به خدا وا می‌گذاشتند و به این دلیل آنان را مرجئه می‌خواندند. مرجئه طرفدار روح امید و رجاء بود. آنان نیت و ایمان درونی را کافی می‌دانستند و عمل صالح را در جامعه لازم نمی‌دیدند و بر این باور بودند که خدا نیز بر آن بسنده می‌کند و عذاب‌شان نخواهد کرد (شهرستانی، ۱۳۹۵ق: ج ۶۰، ۲۵؛ حسینی، ۱۳۷۶ش: ج ۹، ۲۶۹).

۴. زنادقه

فعالیت زنادقه بر ایجاد شك و تردید در دین و القای شبهه در بین مردم بود، یکی از مستمسک‌های زنادقه در مجادله با مسلمانان، ترویج عقاید دهری‌گری بود. دهریون، دهر و زمان را سبب هلاک انسان و موجب اجرای تقدیر می‌دانستند و معتقد بودند که تنها حیات این جهان اعتبار دارد و با مرگ انسان، همه چیز تمام می‌شود و آنچه که انسان را هلاک می‌کند و از بین می‌برد، گذشت زمان است (زرین کوب، ۱۳۸۶ش: ۵۰۴-۵۰۵).

۵. خوارج

خوارچ پس از داوری بین امام علی (ع) و معاویه در جنگ صفین پدید آمد. آنان امام علی (ع)؟، معاویه، عثمان و حکمین را کافر شمردند؛ چون قائلند که آنان حکمین را در مقابل حکم خدا انتخاب کردند لذا مرتکب گناه کبیره شدند و قائلند بر این که مرتکب گناهان کبیره کافر است. آنها در حکومت داری مخالف ارباب رعیتی بودند و با نظر مخلوق بودن قرآن به شدت مخالف بودند (طبرسی، ۱۴۱۶: ج ۱، ۱۷۴؛ شهرستانی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۵۰).

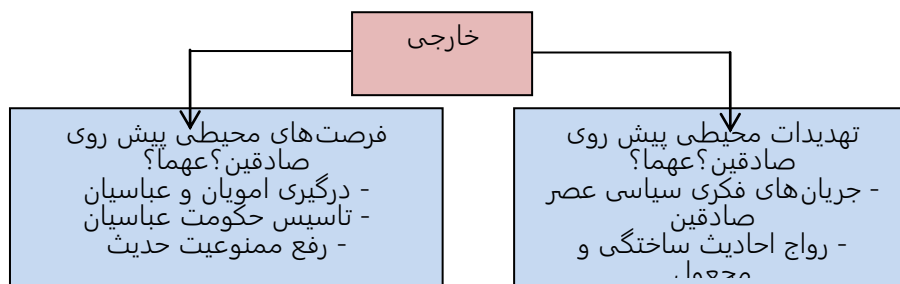
ب) رواج احادیث ساختگی و مجعول

در پی انحرافات عمیقی که پس از رحلت رسول اکرم (ص) به جز دوران امام علی و امام حسن (ع)؟ دامن گیر جهان اسلام شد، جلوگیری از تدوین احادیث پیامبر اسلام بود. آثار زیان بار این عمل، سالیان طولانی بر پیشانی فرهنگ دینی جامعه اسلامی باقی ماند. نزدیک به یک قرن از نگاشتن و محفوظ داشتن احادیث نبوی (ص)؟ جلوگیری شدید به عمل آمد و به جای آن سیل عظیمی از تحریفات و احادیث ساختگی وارد جامعه شد. چون تدوین و نقل احادیث پیامبر ممنوع شده بود، آنها از این فرصت استفاده کرده و روایات دروغ و بی اساس را به نفع حکومت و مشروع جلوه دادن ماهیت حکومت نقل می کردند لذا در این میان امام باقر و امام صادق (ع)ها؟ رواج احادیث ساختگی و مجعول را بزرگترین تهدید برای جامعه اسلامی می دانستند و مانند سایر ائمه با آن به مقابله برخاستند. (الذهبی، ۱۴۱۹: ج ۱، ۷؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۲۱: ج ۴، ۶۳-۶۸ و ج ۱۱، ۴۴-۴۶؛ پیشوایی، ۱۳۷۵ ش: ۳۲۵).

ج) عملکرد حکومت های وقت

بعد از واقعه عاشورا، امویان به صورت آرام بر تمامی ممالک اسلامی سیطره پیدا کرده و اهل بیت پیامبر (ص)؟ را از جامعه اسلامی دور کردند. این سیاست تا پایان حکومت امویان ادامه داشت. همچنین وقتی عباسیان به حکومت رسیدند منصور دوانیقی نیز عرصه را چنان بر شیعیان تنگ کرد که امام صادق (ع)؟ مجبور شد یاران خود را امر به تقیه کند. این فضا در مدت حکومت امویان و عباسیان همچنان ادامه داشت و تهدید جدی برای شیعیان به شمار می رفت (جعفریان، ۱۳۸۱ ش: ۳۲۵-۳۱۷؛ القرشی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۵۱-۵۲).

تجزیه و تحلیل نقاط فرصت و تهدید در محیط خارجی

راهبرد سیاسی صادقین؟ عهما؟ براساس الگوی ضعف _ فرصت و قوت _ فرصت

نقطه قوت (s) عبارت است از شایستگی متمیزی که بوسیله آن سیستم می‌تواند در زمینه‌های مختلفی بر رقبای برتر باشد. نقطه ضعف (w) نوع محدودیت یا کمبود در منابع اقتصادی، سیاسی و کمبود نیروی ارزشی که بطور محسوس مانع عملکرد اثر بخش سیستم می‌شود. فرصت (o) عبارت است از یک موفقیت مطلوب عمده در محیط خارجی سیستم مانند شناخت رقیب، عدم اقبال مردم نسبت به رقیب، تخاصم نیروی رقیب با نیروی سوم دیگر. تهدید (t) احتمال دارد با استفاده از فرصتی که در اختیار دارد و با استفاده از ضعفی که در درون سیستم است آن را با مشکل جدی مواجه کند. (جان پیرس، ریچارد کنت رابینسون، ۱۳۸۰ش: ۳۰۷-۳۰۹) با استفاده از ماتریس سوات، چهار نوع راهبرد به دست می‌آید اما در این مقاله دو راهبرد: ضعف _ فرصت و قوت _ فرصت بحث خواهد شد.

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT

		محیط داخلی	
		W (ضعف)	S (قوت)
محیط خارجی	O (فرصت)	wo	so
	T (تهدید)	wt	St

شکل: راهبردهای ارائه شده با الگوی ضعف _ فرصت و قوت _ فرصت

		محیط داخلی	
		W (ضعف)	S (قوت)
محیط خارجی	O (فرصت)	wo	So
	راهبرد ارائه شده	۱. مدارا ۲. دعا ۳. انتظار فرج	۱. کمال تعلیمی دین ۲. حکومت غیر معصوم ۳. تولی ۴. زنده نگه داشتن عاشورا.

راهبرد ضعف _ فرصت (WO)

در این حالت، هر چند فرصت‌های متعدد و گران‌بهای برای سیستم در محیط فراهم است، ولی از سوی دیگر ضعف‌ها و آسیب‌پذیری‌های جدی نیز آن را در بر گرفته است، بنابراین با استفاده از فرصت‌های محیطی، نهایت تلاش را برای جبران ضعف‌ها و ناتوانی‌های خود به کار ببندد.

مدارا

امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ در جامعه‌ای زندگی می‌کردند که حکومت در اختیار نیروی رقیب قرار داشت و تمامی تحرکات این دو امام زیر ذره‌بین حکومت بود؛ به خاطر همین آن دو بزرگوار نمی‌توانستند فعالیت گسترده‌ای انجام دهند. از طرفی هم هرچه جامعه اسلامی به جلو حرکت می‌کرد یک قدم به دوره غیبت نزدیک می‌شد و جامعه اسلامی به خصوص شیعیان باید آمادگی لازم برای ورود به آن عصر را پیدا می‌کردند؛ لذا ایشان با توجه به نقاط ضعف موجود در جامعه شیعیان و همچنین با در نظر گرفتن فرصت‌های پیش روی آنان، راهبردهایی را ارائه کردند. حُسن معاشرت، مدارا و زندگی با اهل سنت و حضور در مجامع و محافل عبادی و اجتماعی آنان، برای حفظ وحدت و اتحاد اسلامی از دیدگاه امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ ضروری و لازم است. مدارا زمانی است که شیعیان در حالت ضعف قرار دارند و نمی‌توانند با نیروی رقیب خود وارد تخاصم شوند؛ در این حالت از فرصت تعایش استفاده کرده و با آنها مدارا می‌کنند.

امام صادق؟ ع؟ درباره مدارا و چگونگی معاشرت با اهل سنت می‌فرماید:

معاویة بن وهب می‌گوید: به امام صادق؟ ع؟ عرض کردم: چگونه باید با خود و قوم خود و کسانی از اهل سنت که با آنها معاشرت داریم، بر ولایت شما همانند ما نیستند رفتار نماییم؟ حضرت فرمود: نظر به امامان خود کنید؛ کسانی که به آنها اقتدا می‌نمایید، هر کاری که آنان کردند شما نیز چنین کنید. به خدا سوگند که امامان شما بیماران آنها را عیادت می‌کنند و در تشییع جنازه‌شان حاضر می‌شوند و به نفع و ضرر آنها گواهی می‌دهند و امانت را به آنها باز می‌گردانند (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۲، ۶۳۶).

معاویة بن وهب می‌گوید، به امام صادق؟ ع؟ عرض کردم: رفتار بایسته ما با اقوام مان و آنان که با آنها معاشرت داریم و شیعه هم نیستند چیست؟ امام؟ ع؟ فرمودند:

به پیشوایان خود نگاه کنید و از آنان پیروی کنید، آن‌گونه که آنان رفتار می‌کنند شما نیز همان‌طور رفتار کنید، به خدا سوگند آنان به عیادت بیماران غیر شیعه‌شان می‌روند و بر جنازه‌های‌شان حاضر می‌شوند و به سود و ضرر آنها (هرچه حق باشد) گواهی می‌دهند و امانت‌های آنان را به آنها بر می‌گردانند (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۲، ۶۳۶).

از مجموع روایات ذکر شده درباره تعامل و مشارکت با عامه

(اهل سنت) استنباط می‌شود زمانی که شیعیان در حالت ضعف قرار دارند و نیروی کافی برای تشکیل حکومت یا مقابله با نیروی رقیب را ندارند، برای این‌که وحدت، جان، ناموس و اموال شیعیان حفظ شود با کسانی که از لحاظ عقیدتی با شیعیان اختلاف دارند به صورت تعایش، تعامل و مدارا برخورد کنند و در تمامی مراسمات عمومی و معاشرتی با آنها به صورت طبیعی عمل نمایند.

دعا

دعا یکی از مهم‌ترین راهبردهایی است که دارای مضامین بسیار عمیق سیاسی و اجتماعی اما با ظاهری کاملاً دینی است که دشمن نسبت به آن حساسیت نشان نمی‌دهد، لذا صادقین؟ عهما؟ در روایات خود برای شیعیان در شرایطی که از ترس دشمن هیچ فعالیتی نمی‌توانند انجام دهند آن را ارائه فرمودند.

زراره می‌گوید: از امام صادق؟ ع؟ پرسیدم، اگر در زمان غیبت امام زمان؟ عج؟ واقع شدم، چه کاری انجام دهم؟ حضرت فرمود:

ای زراره! اگر این زمان را درک کردی، پیوسته این دعا را بخوان: بار الها! خودت را به من بشناسان که البته اگر خود را به من نشناسانی، پیغمبرت را نخواهم شناخت. بار الها! پیغمبرت را به من بشناسان که اگر پیغمبرت را به من نشناسانی، حجت تو را نخواهم شناخت. بار الها! حجت خود را به من بشناسان که اگر حجت را به من نشناسانی، از دینم گمراه می‌گردم و ... (کلینی، ۳۶۲ش: ج ۲، ۳۳۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۴۶).

امام صادق؟ ع؟ به عبدالله بن سنان درباره حوادث عصر غیبت و خواندن دعای غریق می‌فرماید:

بزودی در شبهه‌ای خواهید افتاد و بدون نشانه‌ای نمایان و امامی رهنما خواهید ماند. از این شبهه‌رهایی نمی‌یابد مگر آن کس که دعای غریق را بخواند. عرض کردم: دعای غریق چگونه است؟ فرمود: می‌گویی: خدایا! مهرگسترا! مهربانا! ای دگرگون‌ساز دل‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان. و من گفتم: «یا مقلب القلوب والأبصار، تبت قلبی علی دینک؛ ای دگرگون‌ساز دل‌ها و اندیشه‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان!» و امام فرمود: البته خداوند عز و جل دگرگون‌کننده دل‌ها و اندیشه‌هاست. اما تو همان بگو که من می‌گویم: ای دگرگون‌ساز دل‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۴۹).

امام صادق؟ ع؟ درباره دعای ندبه فرموده‌اند:

قرائت دعای ندبه در اعیاد چهارگانه: روز جمعه، عید فطر، عید قربان و عید غدیر مستحب است (مجدی ری‌شهری، ۱۳۹۳: ج ۶،

(۱۲۴).

امام صادق؟ ع؟ درباره دعا کردن برای تعجیل در ظهور امام زمان؟ عج؟ می‌فرماید:

هر کس بعد از نماز صبح و نماز ظهر بگوید: خداوندا! بر محمد و خاندان او درود فرست و در فرج ایشان تعجیل کن؟ نمیرد تا قائم؟ عج؟ را دریابد (النعمانی، ۴۰۳ق: ۲۴۵).

با ارائه راهبرد دعا، چنین برداشت می‌شود که شیعیان برای هر زمانی باید برنامه‌ای منسجم و دقیق داشته باشند تا در رسیدن به اهداف خود راه را از بی‌راهه تشخیص داده و به مقصود خود برسند و در زمان غیبت نیز با تمسک به این مضامین از دعاها و روایات، زیر پرچم طاغوت‌ها قرار نگیرند.

انتظار فرج

صادقین؟ عهما؟ برای جلوگیری از انحراف به وجود آمده در جامعه اسلامی در موضوع مهدویت روایاتی را در باب انتظار ارائه فرمودند و به مسلمانان یادآور شدند که مدعیانی که ادعای مهدویت می‌کنند دروغی بیش نیستند و مسلمانان تا زمان قیام حقیقی باید منتظر قائم؟ عج؟ باشند و از کسانی که چنین ادعایی می‌کنند دوری کنند. امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ با سنجیدن ضعف‌های درون جامعه شیعیان و فرصت‌های پیش‌روی آنها، راهبردهایی را در قالب روایات انتظار ارائه فرمودند.

امام باقر؟ ع؟ به نقل از پیامبر اسلام؟ ص؟ در مورد انتظار فرج فرمودند:

انتظار فرج از برترین عبادات محسوب می‌شود (مجلسی، ۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۲۵).

امام باقر؟ ع؟ در روایت دیگری در مورد انتظار چنین فرمودند: صبح و شام متوقع و منتظر این امر (فرج) باشید (مجلسی، ۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۸۵).

امام باقر؟ ع؟ در روایتی دیگر به منتظران حقیقی آن حضرت چنین مژده می‌دهند:

بر مردم زمانی می‌آید که امام‌شان از منظر آنان غایب می‌شود. خوشا به حال آنان که در آن زمان در امر [ولایت] ما اهل‌بیت ثابت قدم و استوار بمانند! کمترین پاداشی که به آنان می‌رسد، این است که خدای متعال خطاب‌شان می‌کند و می‌فرماید: بندگان من! شما به حجت پنهان من ایمان آوردید و غیب مرا تصدیق کردید. پس بر شما مژده باد که بهترین پاداش من در انتظارتان

است (صدوق، ۱۳۵۹ش: ج ۱، ۳۳۰).

امام صادق؟ ع؟ درباره انتظار طبق شیخ صدوق چنین می‌فرمایند:
منتظر امر (حکومت) ما، مثل آن است که در راه خدا در خون خود
غلتیده باشد (صدوق، ۱۳۵۹ش: ج ۲، ۳۹).

در روایت دیگری از امام صادق؟ ع؟ در فضیلت منتظران آن حضرت
چنین نقل شده است:

یعنی خوشا به حال شیعیان قائم ما که در زمان غیبتش منتظر
ظهور اویند و در هنگام ظهورش فرمانبردار از او آنان اولیای خدا
هستند، همان‌ها که نه ترسی بر ایشان هست و نه اندوهگین شوند
(النعمانی، ۱۴۰۳ق: ۲۰۰).

امام صادق؟ ع؟ درباره منتظران و انتظار فرمود:
هرکس دوست دارد از یاران حضرت قائم؟ ع؟ باشد باید منتظر
باشد و در حال انتظار به پرهیزکاری و اخلاق نیکو رفتار نماید
(النعمانی، ۱۴۰۳ق: ۲۰۷).

همچنین امام صادق؟ ع؟ درباره وظایف منتظران در عصر غیبت چنین
می‌فرماید:

هرکس بخواهد از یاوران حضرت مهدی؟ ع؟ باشد، باید انتظار
کشد و در عین انتظار به تقوا و خوش خلقی رفتار نمایند
(مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۱۴۰).

امام صادق؟ ع؟ درباره این‌که شیعیان منتظر امام زمان؟ ع؟ باشند،
می‌فرماید:

بهترین زمان قرب‌بندگان به خدا و بهترین زمان رضایت و
خشنودی خداوند از آن‌ها، زمانی است که آن‌ها حجت خدا را در
میان خود نیابند و مکان وی را ندانند و در عین حال، می‌دانند که
حجت و برهان خداوند باطل نمی‌شود. و زمین از حجت خالی
نمی‌ماند. در این هنگام است که باید شما شیعیان هر صبح و
شام، منتظر فرج امام؟ ع؟ باشید. شدیدترین زمان غضب خدا بر
دشمنانش نیز، زمان غیبت حجت او است. خداوند می‌داند که
بندگان واقعی وی به جهت غیبت حجتش، دچار شک و تردید
نمی‌شوند. زیرا اگر چنین بود، خدا لحظه‌ای حجت خود را از
بندگان غایب نمی‌فرمود و این امر (مسئله غیبت) نمی‌باشد
مگر به خاطر شیرترین افراد مردم (صدوق، ۱۳۵۹ش: ج ۲، ۳۳۷).

روایات ذکر شده به عنوان راهبرد انتظار، نشان‌دهنده این است که
شیعیان در راستای تعالیم پیامبر اکرم؟ ص؟ حرکت کنند تا در دورانی که
منتظر ظهور امام عصر؟ ع؟ هستند از مسیر اصلی منحرف نشوند و با
نصب‌العین قرار دادن این معارف، منتظر واقعی مهدی امت باشند.

راهبرد قوت _ فرصت (SO)

این حالت، مطلوب‌ترین و مناسب‌ترین حالت برای سیستم است و بدین معنی است که سیستم ضمن آنکه از توانایی‌ها و نقاط قوت در خور و قابل اتکایی برخوردار است، در محیط تعاملی و زمینه‌ای خود نیز با فرصت‌های مناسب و گران‌بهای مواجه است. بنابراین، این دسته از راهبردها چگونگی به کارگیری توان موجود سازمان در جهت بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌های محیطی موجود را بیان می‌دارد. در این الگو که بیانگر نقطه قوت شیعیان است، امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ نقطه قوت موجود را تبدیل به فرصت کرده و برای جامعه اسلامی راهبرد ارائه کردند تا جامعه اسلامی به خصوص جامعه شیعی در بحران‌های پیش رو از این راهبردها استفاده کنند تا به سر منزل نهایی برسند. در این قسمت به تعدادی از راهبردهای ارائه شده در قالب الگوی فوق پرداخته می‌شود.

کمال تعلیمی دین

غیبت امام عصر؟ عج؟ یک امری ناگهانی و بدون تدبیر نبوده است. بلکه غیبت بخشی از فرایند تکامل انسانی است، وقتی انسان‌ها به دوره اکمال دین رسیدند «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (مائده: ۳) این یعنی بشر به حدی از کمال رسیده که توانایی درک آخرین پیام الهی را داراست. دیگر این‌که دین خاتم دین ابلاغ شده بود و دین ابلاغ شده در مقام تحقق نیاز به کمال تعلیمی دارد؛ چون آنچه ابلاغ شده مجمل بوده و لازم بود معلمانی آن را توضیح دهند. طبعاً انسان ۲۵۰ ساله که عبارت است از ۱۱ امام معصوم در قالب یک انسان چنین مسئولیتی را بر عهده گرفتند و در نتیجه ۲۵۰ سال به رغم همه خطرات و مشکلات تلاش کردند تا کمال تعلیم حاصل شود. زمانی که دین کامل، تعلیم داده شد در نهایت نیاز به کمال تحقق هست یعنی لازم است زمینه و شرایط تحقق امور تعلیم داده شده در خارج نیز فراهم شود که خداوند متعال از این به اظهار دین تعبیر می‌کند: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (صف: ۹).

حال در این دوره انسان‌ها باید با کمال تعلیم، بلوغ پیدا کرده تا آماده تحقق دین خاتم در خارج باشند لذا این دوره گذار بوده و ضرورتی برای ظهور و تصدی امام نیست و امام تراثی برای کمال تعلیمی از خود به جای گذاشته است تا بر این اساس انسان‌ها بتوانند در دوره غیبت، حکومت اسلامی و جامعه اسلامی را اداره نمایند. حال کمال تعلیمی در

اینجا یعنی در نتیجه این که امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ با استفاده از شرایط باز سیاسی - اجتماعی از یک سو و قدرت علمی ایشان از سوی دیگر (فرصت قوت) سعی کردند کمال تعلیمی را در جامعه اسلامی محقق کنند و برای تحقق این امر، مکتب علمی یا نهضت علمی را راه اندازی کردند و همچنین شرایط و لوازمات تشکیل حکومت غیر معصوم در دوره غیبت را بیان فرمودند تا مینا و چگونگی زندگی در عصر غیبت توسط ایشان فراهم شده و مردم آمادگی ورود به عصر غیبت را داشته باشند و در دوره غیبت سردرگم نشده و راه هدایت را پیدا کنند.

حکومت غیر معصوم (ولایت فقیه)

یکی از دلایل تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت، ماهیت و کیفیت قوانین اسلام در جامعه و اداره آن حکومت است. ماهیت و کیفیت این قوانین به گونه‌ای است که اجرای آن‌ها جز با تشکیل حکومت اسلامی امکان‌پذیر نیست. چون اسلام این قوانین را تشریح نموده، به ناچار باید درباره مجری و کسی که بتواند این قوانین را اجرا کند نیز صحبت کرده است. لذا با رجوع به روایات وارده از سوی امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ می‌توانیم مشخصات و صفات کسی که قرار است حاکم اسلامی یا ولی فقیه باشد را کشف کنیم. در این قسمت، راهبرد حکومت غیر معصوم یا ولایت فقیه و ضرورت حکومت آن در عصر غیبت در روایات امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مقبوله عمر بن حنظله

مقبوله عمر بن حنظله از جمله روایاتی است که در طول تاریخ سیاسی شیعه به عنوان مهم‌ترین دلیل اثبات ولایت فقیه مورد استفاده قرار گرفته است. کلینی این روایت را بطور مستند از محمد بن یحیی، از محمد بن حسین، از محمد بن عیسی، از صفوان، از داود بن حصین، از عمر بن حنظله، از حضرت صادق؟ ع؟ نقل می‌کند که وی از آن حضرت پرسید:

اگر دو نفر از ما (شیعه) در وام یا میراث نزاعی دارند، آیا می‌توانند محاکمه نزد سلطان یا قضات جور و ظلم ببرند؟ فرمود: هر کس محاکمه را به نزد طاغوت ببرد، و بنفع او حکم نماید همانا آن مال را به حرام گرفته، گر چه در این مورد حقّ با او باشد. زیرا آن مال را به حکم طاغوت گرفته، در حالیکه خداوند فرمان داده که به طاغوت کافر گردند. عمر بن حنظله گوید: پرسیدم چه باید کرد؟ فرمود: تفحص نمائید و شخصی را که از شما بوده (شیعی باشد) و اخبار ما را روایت می‌کند و در حلال و حرام نظر می‌افکند و احکام ما را می‌داند، پیدا کنید. و او را به حکمیت قبول نموده و به حکم او

گردن نهید که من او را حاکم بر شما قرار دادم. و چنانچه حکمی نمود، و شما از او اطاعت ننمودید، حکم خدا را سبک شمرده و ما را رد کرده‌اید. و کسی که ما را رد کند، خدا را رد کرده و این در حدّ شرک به خداست. (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۸۸)

صحيحه ابن خديجه

محمد بن حسن (شيخ طوسی) با سند خود از محمد بن علی بن محبوب، از احمد بن محمد، از حسین بن سعید، از ابي جهم، از ابي خديجه نقل می‌کند:

امام صادق؟ ع؟ مرا بسوی اصحاب ما (شیعیان) فرستاد و فرمود: به ایشان بگو: اگر خصومتی بین شما پدید آمد و یا اختلافی در میان شما پیدا شد، مبادا به یکی از این قضات جور و ظلم مراجعه کنید. بلکه مردی را از میان خود (شیعه) که حلال و حرام ما را می‌شناسد، حکم قرار دهید و قضاوت را نزد او ببرید. که من او را بر شما قاضی قرار دادم. و مبادا که همدیگر را برای محاکمه به نزد سلطان ظالم ببرید. (حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۳، ۳۸۵).

در این روایات فقها به طور مطلق به عنوان نایبان انبیاء شمرده شده و هر سه شأن: قضا، افتا و حاکمیت آنها را دارا هستند. یکی از مهم‌ترین شئون رسولان الهی، مسئله زعامت، رهبری، حاکمیت اجتماعی و پیاده کردن قسط و عدل در جوامع انسانی می‌باشد. که این وظیفه را از طریق اجرای قوانین و احکام انجام می‌دهند. لذا اجرای آن با بیان احکام و نشر تعالیم دینی ملازمه دارد. در نتیجه این‌که مراد روایت این است که تمام اموری که بر عهده پیامبران است فقهای عادل موظف و مأمور انجام آن نیز هستند.

تولی

تولی به معنای دوست داشتن، تصدیق، تبعیت و پذیرش ولایت خدا، پیامبر و ائمه؟ عهم؟ است. از جمله وظایف شیعیان در عصر غیبت، تولی نسبت به امام زمان؟ عج؟ است. در این زمینه روایات متعددی از امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تولی از دیدگاه امام باقر؟ ع؟

در این قسمت روایاتی که از امام باقر؟ ع؟ درباره تولی و ولایت‌مداری نسبت به اهل بیت؟ عهم؟ و همچنین امام زمان؟ عج؟ برای شیعیان وارد شده است ذکر می‌گردد.

ابی حمزه درباره تولی می‌گوید: امام باقر؟ ع؟ به من فرمود:

کسی خدا را عبادت می‌کند که او را شناخته باشد و اگر کسی خدا را نشناسد او را گمراهانه عبادت می‌کند. ابی حمزه می‌گوید: از آن

حضرت پرسیدم: شناخت و معرفت خدا چیست؟ فرمود: تصدیق و باور به خدا و باور به رسول خدا و ولایت علی؟ع؟ را داشتن و امامت و پیشوایی او و پیشوایان هدایت را پذیرفتن و از دشمنان آنها در نزد خدا بیزاری جستن حقیقت معرفت خداست (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۱۸۰).

امام باقر؟ع؟ درباره محبت نسبت به مهدی موعود؟عج؟ می‌فرماید: هر کس دوست دارد خدا را ملاقات کند، در حالی که ایمانش کامل و اسلامش نیکو باشد، پس دوست‌دار حضرت حجت صاحب الزمان؟عج؟ منتظر باشد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۳۶، ۲۹۶).

بنابراین، ایمان با محبت و ولایت امام عصر؟عج؟ کامل می‌شود و یکی از وظایف شیعیان، دوستی ایشان و تقویت آن در قلوبشان است. تولی از دیدگاه امام صادق؟ع؟

در این قسمت روایاتی که از امام صادق؟ع؟ درباره تولی، محبت و ولایت‌مداری نسبت به اهل‌بیت؟عهم؟ و امام زمان؟عج؟ برای شیعیان وارد شده است مورد بررسی قرار می‌گیرد. امام صادق؟ع؟ خطاب به شیعیانی که بین قبر پیامبر؟ص؟ و منبر آن حضرت بودند، فرمود:

به خدا قسم من شما و ارواح‌تان را دوست دارم و شما با ورع و تلاش مرا بر این محبت کمک کنید و بدانید که ولایت ما به کسی می‌رسد که ما را با ورع و تلاش کمک کند و کسی که به بنده‌ای اقتدا کند باید به عمل او اقتدا نماید علاوه بر عمل و تلاش باید به دوستان آنها محبت ورزید و از دشمنان آنها تبری جست (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۲۱۲).

امام صادق؟ع؟ در باره محبت و دوستی نسبت به اهل‌بیت؟عهم؟ در زمان غیبت ایشان می‌فرماید: چون به‌روزی گرفتار شدی که در آن امامی از آل‌مجد؟ص؟ را ندیدید، پس دوست‌دار هر که را دوست می‌داشتی و دشمن‌دار هر که را دشمن می‌داشتی و به ولایت هر که سر می‌سپردی، گردن‌گذار و امر فرج را صبح و عصر منتظر باش (النعمانی، ۱۴۰۳ق، ۱۹۸۳م: ۱۰۴).

در حدیثی امام صادق؟ع؟ از پدران‌ش از امام علی؟ع؟ نقل می‌کنند که آن حضرت فرمودند:

برادرم رسول خدا به من فرمود: کسی که دوست دارد خدا را ملاقات کند در حالی که ایمانش کامل و اسلامش نیکوست پس باید تحت ولایت حجت‌صاحب‌الزمان؟عج؟ قرار گرفته و او را دوست‌دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۳۶، ۲۹۶).

در نهایت این که یکی از وظائف مؤمنان حقیقی توّلی است که با معرفت اولیاء الهی حاصل می‌شود و در نتیجه انسان به کمال رسیده و به نعمت الهی دست می‌یابد و از نظر اجتماعی به اتحاد و همبستگی رسیده و از خطرها و آفات آنها مصون می‌ماند و به سوی ترقی و تکامل معنوی دست می‌یابد.

زنده نگه داشتن عاشورا

امامان معصوم؟ عهم؟ علی‌رغم محدودیت‌های شدیدی که از طرف امویان و عباسیان داشتند، توانستند با درایت کامل و با اتخاذ روش‌های مختلف از فرهنگ عاشورا و دستاوردهای ارزشمند آن به صورت شایسته پاسداری کرده و آن را به نسل‌های بعد منتقل سازند، تا شیعیان با استفاده از آموزه‌های عاشورایی امام حسین (ع)؟ و سفینه النجاة بودن ایشان، از خطراتی که متوجه آنان است مقابله کرده و در دفاع از شعائر دینی و مذهبی خود به ایشان اقتدا کنند. در این میان امام باقر و امام صادق (ع)؟ عهما؟ این راه را به صورت گسترده و پر نقش ادامه دادند و مردم را به برگزاری مراسم سوگواری تشویق می‌کردند؛ ایشان با استفاده از قوت‌های جامعه شیعی و همچنین فرصت‌های پیش رو توانستند این فرهنگ غنی را در جامعه گسترش داده و به آیندگان نیز انتقال دهند.

عاشورا و امام باقر (ع)؟ عهما؟

فشارهای سخت امویان بر امام باقر (ع)؟ باعث شد که آن امام به طور آشکار مجالس سوگواری برپا نکند. ایشان برای سیدالشهدا (ع)؟ گریه و ناله می‌کرد و با رعایت تقیه، به اهل خانه دستور می‌داد گریه کنند. علقمة بن محمد حضرمی درباره گریه امام باقر (ع)؟ بر سید الشهداء (ع)؟ چنین نقل می‌کند:

بر حسین (ع)؟ همواره ندبه و گریه می‌کرد و به کسانی که در خانه بودند در زمانی که در تقیه نبودند امر به گریه می‌کرد و در خانه‌اش اقامه عزا می‌کرد و یکدیگر را به مصیبت حسین (ع)؟ تسلیت می‌گفتند (حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۱۰، ۳۷۱).

یکی از کارهای امام باقر (ع)؟ در زمینه زنده نگه داشتن خاطره نهضت عاشورا، ترغیب به زیارت امام حسین (ع)؟ بوده است. ایشان در این باره می‌فرماید:

شیعیان ما را به زیارت حسین و ادار سازید زیرا زیارت حسین (ع)؟ بر کسانی که حسین را امام خویش می‌دانند لازم است (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق: ۲۳۶).

امام در برپایی مراسم و یاد و عزای امام حسین (ع)؟ می‌فرماید: کسی که در رثای امام حسین (ع)؟ اشک چشمانش روان شود و یا

به مقدار يك پشه اشك آلود شود، گناهانش بخشیده است
(مجلسی، ۴۰۳ق: ج ۴۴، ۱۹۳).

عاشورا و امام صادق؟ع؟

مجموعه روایات وارده از امام صادق؟ع؟ درباره زنده نگه داشتن
عاشورا و ترویج فرهنگ حسینی از طریق توصیه‌های گوناگون از جمله،
گریستن بر مظلومیت امام حسین؟ع؟ برگزاری مراسم روضه، زیارت
ایشان و... بود همچنین این کار نوعی راهبرد برای مبارزه با ظلم و
بی‌عدالتی و جنایت از طرف ایشان بوده است.

ابی‌عمار شاعر می‌گوید: امام صادق؟ع؟ به من فرمودند:

ای اباعماره! درباره‌ی حسین؟ع؟ برای ما مرثیه بخوان! چون
قسمتی از مرثیه را خواندم، حضرت با شنیدن آن گریست و
پیوسته گریه می‌کردند تا آن‌جا که صدای زنان پشت پرده هم به
گریه بلند شد، سپس امام؟ع؟ فرمودند: کسی که درباره
حسین؟ع؟ شعری بگوید و گریه کند و ده نفر را بگریاند، بهشت بر
او واجب می‌شود (صدوق، ۳۶۴ش: ۸۴).

ابن قولویه با سند معتبر از داود رقی از امام صادق؟ع؟ چنین روایت
کرده است:

روزی خدمت امام صادق؟ع؟ نشسته بودم، آن حضرت آب
طلبید، هنگامی که آب را نوشیدند، شروع به گریستن نمودند و
فرمودند: ای داود! خداوند لعنت کند قاتل حسین بن علی؟ع؟ را.
سپس فرمودند: هر کس آب بنوشد و به یاد حسین؟ع؟ بیافتد و
قاتلین آن حضرت را لعنت نماید، خداوند صد هزار حسنه برای او
ثواب می‌نویسد و صد هزار گناه او را می‌پوشاند و صد هزار
درجه او را بالا می‌برد و پاداش کسی را دارد که صد هزار بنده را در
راه خدا آزاد کرده باشد و روز قیامت با دلی شاد وارد صحرای
محضر می‌گردد (قمی، ۳۷۹ش: ۷).

عاشورا بیانگر این است که همیشه حق و باطل رو در روی یکدیگر
بوده و انسان‌های آزاده وظیفه حراست و پاسداری از حق و پیکار با باطل
را بر عهده دارند، اما این نهضت با عظمت، علی‌رغم همه فشارها و
محدودیت‌های شدید سیاسی و امنیتی که از سوی حاکمان مستبد اموی
و عباسی بر امام باقر و امام صادق؟ع؟ اعمال می‌شد، به دست ما
رسیده است. زنده نگه داشتن عاشورا و یاد امام حسین؟ع؟ مانند کشتی
نجات برای دوست داران اهل‌بیت پیامبر؟ص؟ می‌باشد لذا در مقطع
کنونی که دشمنان اسلام برای ایجاد اختلاف و تفرقه میان برادران
مسلمان تلاش می‌کنند، وظیفه داریم با تمسک به سیره این دو بزرگوار،
وحدت را حفظ کرده و با دسیسه‌های تفرقه‌انگیز دشمنان اسلام و افراد

فربخ خورده و جاهل، مقابله نمایم همچنن آن را به عنوان یک راهبرد مهم با عنوان پرچم سرخ و مقاومت به مسلمانان و شیعیان جهان اعلام کنیم.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر بر اساس چارچوب سوات (swot)، راهبردهای سیاسی ارائه شده توسط امام باقر و امام صادق؟ عهما؟ برای جامعه شیعی عصر غیبت را مورد بررسی قرار داده است. در ابتدا، محیط سیاسی داخلی جامعه اسلامی (شیعیان) از لحاظ قوت و ضعف، سپس محیط خارجی را از لحاظ فرصت و تهدید مورد بررسی قرار گرفته و طبق تجزیه و تحلیل آنها به و با رویکرد توصیفی تحلیلی به شناسایی راهبردهای سیاسی مورد نظر پرداخته است، در آخر بر اساس الگوی ضعف_ فرصت (WO) راهبردهای مدارا، دعا و انتظار فرج و بر اساس الگوی قوت_ فرصت (SO) کمال تعلیمی دین، راهبردهای حکومت غیر معصوم (ولایت فقیه)، تولى و زنده نگهداشتن عاشورا ارائه شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم
 مفاتیح الجنان

_ ابن جوزی، سبط، ، قم، شریف رضی، ۴۱۸ق.
 _ ابن خلدون، عبدالرحمن بن، ، ترجمه مجد پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، نهم، ۱۳۷۵ش.
 _ ابن سعد، مجد بن سعد کاتب، ، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴ش.
 _ ابن شهرآشوب، ، تصحیح رسولی محلاتی، قم، علامه، چهارم، بی تا.
 _ ابن قولویه، ابوالقاسم جعفر بن مجد، ، نجف اشرف، مرتضوی، ۱۳۵۶ق.
 _ اشعری قمی، سعد بن عبدالله، ، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
 _ اصفهانی، ابوالفرج، ، مترجم جواد فاضل، تهران، کتاب فروشی علی اکبر علمی، ۱۳۳۹ش.
 _ بلاذری، احمد بن یحیی، ، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، ۴۱۷ق.
 _ پیشوایی، مهدی، ، قم، انتشارات مؤسسه امام صادق؟ع؟، سوم، ۱۳۷۵ش.
 _ پیرس جان، رابینسون ریچارد کنت، ، مترجم: سهراب خلیلی شورینی، تهران، انتشارات یادواره کتاب، دوم، ۱۳۸۰ش.
 _ جعفریان، رسول، ، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، سوم، ۱۳۸۱ش.
 _ انصاریان، ششم، ۱۳۸۱ش.
 _ دشتی، سیدمصطفی حسینی، ، قم، انتشارات صدر، ۱۳۷۶ش.
 _ دفتری، فرهاد، ، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات فرزانه، اول، ۱۳۷۵ش.
 _ دینوری، ابوحنیفه، ، ترجمه محمود مهدی دامغانی، تهران، نشر نی، چهارم، ۱۳۷۱ش.
 _ ذهبی، شمس‌الدین مجد، ، بیروت، داراحیا، التراث العربی.
 _ روشندل، جلیل، ، "مجموعه مقالات اولین سمینار بررسی تحول مفاهیم"، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، اول، ۱۳۷۰.

- _ زرین کوب، عبدالحسین، تهران، انتشارات امیرکبیر، یازدهم، ۱۳۸۶ش.
- _ شهرستانی، ابی الفتح محمد بن عبدالکریم، بیروت، دارالمعرفة للطباعة و النشر، ۱۳۹۵ق.
- _ صدوق، محمد بن علی، □ ، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۹ش.
- _ _____ ، ترجمه و توضیحات محمد رضا انصاری محلاتی، قم، انتشارات رضی، ۱۳۶۴ش.
- _ طبری، محمد بن جریر، □ ، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، چهارم، ۱۳۷۱ش.
- _ _____ ، قم، منشورات الرضی، سوم، ۱۳۶۳ش.
- _ _____ ، □ ، بیروت، مؤسسه عزالدین، ۱۹۸۷م.
- _ عاملی، شیخ حر، تهران، چاپ امیربهادر، ۱۳۲۳ق.
- _ العلوی، حسن، □ ، ترجمه محمد نبی ابراهیمی، تهران، انتشارات سوره مهر، اول، ۱۳۷۶ش.
- _ القرشی، باقر شریف، □ ، مؤسسه الوفاء، بیروت، دوم، ۱۴۰۴ق.
- _ قمی، حسن بن محمد، □ ، ترجمه حسن بن علی قمی، تحقیق سید جلال‌الدین تهرانی، قم، انتشارات توس، اول، ۱۳۶۱ش.
- _ قمی، شیخ عباس، □ ، تحقیق ناصر باقری بیدهندی، قم، انتشارات دلیل ما، اول، ۱۳۷۹ش.
- _ کلینی، محمد، □ ، ترجمه: محمدباقر کمره‌ای، تهران، اسلامیه، دوم، ۱۳۶۲ش.
- _ مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، □ ، بیروت، دوم، ۱۴۰۳ق.
- _ محری، غلام‌حسین، □ ، انتشارات فصالح، ۱۳۸۲ش.
- _ محمدجعفری، سیدحسین، □ □ □ ، ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، هفتم، ۱۳۷۳ش.
- _ محمدی ری‌شهری، محمد، □ ، ترجمه: عبدالهادی مسعودی، قم، انتشارات دارالحديث، اول، ۱۳۹۳ش.
- _ مسعودی، علی بن حسین، □ ، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، سوم، ۱۳۶۷ش.
- _ مشکور، محمدجواد، □ ، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.
- _ مفید، □ ، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران، اسلامیه، سوم،

- ۳۷۶ش. - مقدسی، مطهر بن طاهر، ترجمه مجدرضا شفیعی
 کدکنی، تهران، انتشارات آگه، اول، ۱۳۷۴ش.
 - مقریزی، نقی‌الدین ابوالعباس احمد بن علی،
 بیروت، دار الصادر.
 - میرسلیم، مصطفی و حداد عادل، غلامعلی،
 تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، دوم، ۱۳۷۸ش.
 - نعمانی، مجدبن ابراهیم بن جعفر، مؤسسه الاعلمی
 للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
 - نوری، حسین، قم، مؤسسه
 آل‌البیت؟ عه‌م؟، اول، ۱۴۰۸ق.
 - یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب، انتشارات شریف رضی،
 اول، ۱۳۷۳ش.

